

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ GƏNCƏVİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

SAMİRƏ ARİF qızı MƏMMƏDOVA

**KLASSİK AZƏRBAYCAN POEZİYASI
İNGİLİSDİLLİ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MÜHİTDƏ**

5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (ingilis ədəbiyyatı)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2018

Dissertasiya işi AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı və Dünya ədəbiyyatı və komparativistika şöbələrində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Teymur Həşim oğlu Kərimli,**
akademik

Rəsmi opponetlər: **Zaman Şükür oğlu Əsgərli,**
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Nailə Məmmədhusəyn qızı Sadıqova,
filologiya üzrə elmlər doktoru.

Aparıcı təşkilat: **Bakı Slavyan Universitetinin Ədəbiyyat
nəzəriyyəsi və dünya ədəbiyyatı
kafedrası**

Müdafiə ” ____ ” _____ 2018-ci il saat ____ -da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.131 – Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az-1143, Bakı ş., H.Cavid prospekti, 115, V mərtəbə, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Elektron akt zalı, IV mərtəbə.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat ” ____ ” _____ 2018-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının
Elmi katibi:

İsmixan Məhəmməd oğlu Osmanlı,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

IŞIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Şərq dünyası, xüsusən zəngin Şərq ədəbiyyatı və mədəniyyəti minilliklər boyu Avropa üçün sirli qatlarla dolu olan bir sehr aləmi olmuşdur. Bu çağlardan başlayaraq Qərb alim və mütəfəkkirləri, şərqşünaslar, səyahətçilər və yazarlar öz füsunkarlığı və eczaklılığı ilə həmişə dünyanı heyrətdə qoyan Şərqə üz tutmuş və bu qoca Şərqin sirlərini anlamağa cəhd etmişlər. Bütün bu zəfərlər, saysız-hesabsız şəhərlərə səyahətlər, müxtəlif mənşəli insanlarla edilən görüşlər yazılan yüzrlə bədii əsər, yol qeydləri və xatirələrdə öz əksini tapmışdır. Eləcə də bunun qarşılığı olaraq Avropa ədəbiyyatına, bu ədəbiyyatın korifeylərinin yaratdıqları sənət incilərinin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında öyrənilməsi, təbliği və tərcüməsi məsələsinə həmişə maraq və diqqət olmuş, bu sahədə dəyərli əsərlər yazılmışdır. Çünki tərcümə ədəbiyyatı məlum olduğu kimi müxtəlif xalqların adət-ənənəsi, mədəniyyəti, dünyagörüşü və ictimai-siyasi həyatı ilə yaxından təmas üçün böyük imkanlar yaradır. Ta qədim zamanlardan bir sənət növü kimi mövcud olan tərcümənin tarixi eramızdan əvvəllərə gedir. Belə ki, “eramızdan əvvəl III-II əsrlərdə Luçiy Liviy “Homerin “Odisseya” əsərini latın dilinə çevirərək dünya ədəbiyyatı tarixində bədii tərcümənin əsasını qoymuşdur”.¹ Minillik şərəfli bir yol keçmiş klassik Azərbaycan poeziyası bu dövrlər ərzində dünya korifeyləri ilə bir sırada duran əsərləri ilə dünya ədəbiyyatı xəzinəsini zənginləşdirən kamil təfəkkürlü şairlər yetirmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatının Avropa dillərinə tərcümə edilməsinin tarixini dəqiq müəyyən etmək hələlik mümkün olmamışdır. Hələ 1551-ci ildə fransız səfiri kimi İstanbula səyahət edən Nikolas Nikoley Türkiyədə dini təriqətləri xarakterizə edərkən XIV əsrdə yaşamış görkəmli Azərbaycan şairi Nəsimidən bəhs etsə də, klassik Azərbaycan ədəbiyyatının Qərbi Avropa dillərinə əhatəli tərcüməsi XVII, xüsusən XVIII əsrlərə təsadüf edir.² Və bu çağlardan başlayaraq dünya ədəbiyyatı xəzinəsini öz əsərləri ilə zənginləşdirən Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, Qazı Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli və bir sıra görkəmli şair və nasirlərin əsərləri Avropada tədqiq edilməklə yanaşı müxtəlif xalqların dillərinə də tərcümə edilmişdir. Onu da qeyd edək ki, klassik Azərbaycan poeziyasının ingilisdilli qaynaqlarda araşdırılması, öyrənilməsi, bu qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin inkişaf yolu ədəbiyyatşünaslarımızın müxtəlif yönlü əsərlərində öz əksini geniş tapmışdır. Belə əsərlərin sırasında

---

¹ Cassell's Encyclopedia of Literature. London, 1953, vol 1, p.555-557.

² Əliyeva L. Füzuli və ingilis şərqşünaslığı. Bakı: Ozan, 1997, s.4.

tədqiqatçı alimlərdən R.Qaibova, S.Məmmədova, İ.Həsənli, L.Əliyeva, Ş.Xəlilli, F.Quliyev, M.İsmayılov, A.Kazımova¹ və başqa araşdırıcıların xidmətlərini qeyd etmək olar.

Klassik Azərbaycan poeziyasının xaricdə öyrənilməsi ilə bağlı yazılan tədqiqatlar arasında Azərbaycan ictimaiyyətini tanış edən ilk alimlərdən biri Rüksarə Qaibovadır. R.Qaibovanın tədqiqatında Azərbaycan klassik şairlərindən Nizami Gəncəvi, Qazi Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi və Məhəmməd Füzuli kimi dünya şöhrətli şairlərin Avropa şərqşünaslığında öyrənilməsindən, xüsusilə ingilis şərqşünası Çarlz Riyonun kataloqlarında bu klassiklərin öz əksini tapan əlyazmalarının geniş təsvirindən, türk dünyasının və poeziyasının vurğunu, əvəzsiz tədqiqatçı E.C.U.Gibbin (1857-1901) və farsdilli ədəbiyyatın gözəl araşdırıcısı, şərqşünas E.Braunun bu sahədəki böyük xidmətlərindən bəhs edilir. Lakin alim tədqiqatında Azərbaycan şeir nümunələrinin ingilis dilinə tərcümə edilməsi məsələsinə toxunmamışdır.

Azərbaycan-ingilis ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsinə xidmət edən alimlərdən biri də S.Məmmədovadır. Alimin “XIV-XVI əsr Azərbaycan poeziyasının Qərbi Avropa şərqşünaslığında öyrənilməsi tarixindən”² adlı dəyərli əsəri bütövlükdə böyük bir dövrün ingilis şərqşünaslığında öyrənilməsini əhatə edir.

S.Məmmədova tədqiqatında XIV yüzillikdə yaşayan, güclü dövlətçilik siyasəti olan və eyni zamanda Azərbaycan poetik məktəbinin yaradıcılarından sayılan Əhməd Qazi Bürhanəddin (1344-1398) ədəbi irsinin Avropa

---

¹ Qaibova R. İngilis alimləri Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında. İngilis şərqşünaslarının XI-XVI əsr Azərbaycan şairlərinə baxışlarının tənqidi: Fil. elm. nam. dis. Bakı, 1947, 273 s.; Мамедова С.А. Из истории изучения азербайджанской поэзии в западно-европейском востоковедении. Автореф. дис. канд. филол. наук. Баку, 1972, 35с.; Həsənli İ. Nizami yaradıcılığı ingilisdilli ədəbiyyatşünaslıqda: Fil. elm. nam. dis. avtoref., 1984, 18 s.; Əliyeva L. Füzuli və ingilis şərqşünaslığı. Bakı: Ozan, 1997, 143 s.; Xəlilli Ş. Klassik poeziya və ədəbi əlaqələr. Azərbaycan-ingilis ədəbi əlaqələri. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyat-poliqrafiya birliyi. Bakı, 2003, 163 s.; Quliyev F. Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” poeması ingilis ədəbi-bədii mühitində: Fil. elm. nam. dis. avtoref. 1990, 25 s.; İsmayılov M. Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poeması ingilis dilində (şərhlər, tərcümələr, səslənmələr): Fil. elm. nam. dis. avtoref. Bakı, 1995, 33 s.; Казымова А. Творчество Низами в Англии и США / переводы. Восприятия, оценка: Дис. канд. филол. наук. Баку, 1989, 159 с.

² Мамедова С.А. Из истории изучения азербайджанской поэзии в западно-европейском востоковедении: Автореф. дис. канд. филол. наук. Баку, 1972, 35 с.

şərqşünaslığında öyrənilməsindən bəhs edir və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında şairin yaradıcılığının hərtərəfli öyrənilməsinin vacib olmasını vurğulayır. Müəllifin fikrincə Qazı Bürhanəddin ədəbi irsindən P.Melioranskiy,¹ H.Araslı,² M.Quluzadə³ kimi görkəmli tədqiqatçıların əsərlərində danışılsa da, klassik Azərbaycan poeziyasının inkişaf mərhələlərinin önündə duran Qazı Bürhanəddin hələ neçə-neçə əsərlərin mövzusu ola biləcək qüdrətli bir şairdir.

Tədqiqatçı-alim L.Əliyevanın Füzuli ədəbi irsinin ingilis şərqşünaslığında öyrənilməsinə dair tədqiqatında qeyd edilir ki, Qərb şərqşünas alimlərinin klassik Azərbaycan ədəbiyyatı ilə tanışlığı XVI əsrdən başlamış, XVIII əsrdən etibarən isə tərcümə və tədqiq edilmişdir. İngilis şərqşünası Çarlz Riyonun tərtib etdiyi kataloqlarda Füzuli əsərləri əlyazmalarının təsviri, Gibbin Füzuli ədəbi irsinə dərinədən nüfuz etməsi, Nəcibullah, Müğdət Mənsuroğlu, Abdülqadir Qaraxan kimi tədqiqatçıların və italyan şərqşünası A.Bombaçinin Füzuli ədəbi irsinə göstərdiyi xüsusi maraq, onun həyat və yaradıcılığını tədqiq etmək cəhdi, eləcə də türk şairəsi Sofi Hurinin Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasını bütövlükdə ingilis dilinə çevirməsi Qərb tədqiqatçılarının Azərbaycan ədəbiyyatını, poeziyasını öyrənməyə böyük maraq göstərdiklərinə sübutdur.

Azərbaycan ədəbiyyatının ingilisdilli qaynaqlarda öyrənilməsi ilə bağlı bir sıra sanballı əsərlərin müəllifi, eyni zamanda Qərb ədəbiyyatı nümunələrini orijinaldan Azərbaycan dilinə məharətlə çevirən tanınmış alim-mütərcim Ş.Xəlilli Azərbaycan-ingilis ədəbi əlaqələrinin uzun bir tarixi dövr keçdiyini və bu əlaqələrin lazımcına araşdırılmağının ədəbiyyatşünaslığımızın qarşısında vacib bir məsələ kimi durduğunu vurğulayır və bunun ilk növbədə hər iki xalqın ədəbiyyatı zəminində aparılmasını vacib sayır. Onun ədəbi əlaqələrin inkişafına həsr etdiyi “Azərbaycan-ingilis ədəbi əlaqələri”,⁴ “Klassik poeziya və ədəbi əlaqələr”⁵ kimi sanballı monoqrafiyaları və onlarca bu mövzuya dair yazdığı elmi məqalələri Şərq-Qərb ədəbi

---

¹ Мелиоранский П. Отрывки из дивана Бурхан-Эд-Дина Сивасского. Восточные записки. СПб : 1895, с.131.

² Araslı H. Xaqani Şirvani. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı: Gənclik, 1998, s.148.

³ Quluzadə M. Qazı Bürhanəddin. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə. I cild. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1960, s.224.

⁴ Xəlilli Ş. Azərbaycan-ingilis ədəbi əlaqələri (folklor materialları əsasında). Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı-poliqrafiya birliyi. 2002, 216 s.

⁵ Xəlilli Ş. Klassik poeziya və ədəbi əlaqələr. – Azərbaycan-ingilis ədəbi əlaqələri. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyat -poliqrafiya birliyi, 2003, 163 s.

əlaqələrinin öyrənilməsinə edilən ən təqdirəlayiq xidmətdir. Alimin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi “müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın qarşısında duran təxirəsalınmaz vəzifə nəinki mədəniyyət və ədəbiyyatımızın ingilis mənəvi varlığına, ədəbiyyatına müəyyən təsirinin öyrənilməsi, eləcə də klassik ədəbiyyatımızın tərcümə və öyrənilməsinin elmi araşdırılmasıdır”.¹

Onu da qeyd edək ki, klassik Azərbaycan poeziyasının Qərb ədəbiyyatşünaslığında öyrənilməsi, klassiklərin əsərlərinin ingilis dilinə tərcümə edilməsi, haqqında silsilə məqalələrin yazılması və geniş miqyasda tanıtılması yönündə çox işlər görülsə də, bu mövzu indiyədək sistemli şəkildə ayrıca bir monoqrafik tədqiqat obyektı olmamışdır. Bütün bunlar tədqiqat işinin mövzusunun aktuallığını şərtləndirən əsas amillərdəndir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiyanın obyektı klassik Azərbaycan poeziyasının ingilisdilli qaynaqlarda öyrənilməsi ilə bağlı yazılmış çoxsaylı elmi əsərlər və bu poetik nümunələrin müxtəlif mütərcimlər tərəfindən ingilis dilinə tərcümə edilmiş materiallarıdır. Tədqiqat işində böyük bir dövrü əhatə edən klassik Azərbaycan poeziyasının ingilisdilli şərqşünaslıqda öyrənilməsinin dövrləri, hər bir dövrün özünəməxsus xüsusiyyətləri, Qərb alimlərinin türkdilli sənətkarlara və bu sənətkarların yaratdıqlarına münasibəti, klassik şeir nümunələrinin ingilis dilinə tərcümə edilməsi zamanı mütərcimlər üçün yaranan problemlərin səbəbləri açılmış və elmi şərhələrlə izah edilmişdir.

Tədqiqatın predmeti klassik Azərbaycan poeziyasının XVIII yüzillikdən etibarən Qərb alimlərinin tədqiqatlarında aşkar edilmiş materiallar, onların tədqiqi tarixi, habelə XIX yüzillikdən etibarən müxtəlif mütərcimlərin – o cümlədən G.Ausli, E.Braun, E.C.V.Gibb, Hadi Həsən, V.Minorski, R.A.Nikolson və digər şərqşünasların klassik Azərbaycan poeziyasından etdiyi tərcümələr, bu tərcümələrin orijinala qarşılıqlı müqayisədə ortaya çıxan süjet və məzmun-ideya xüsusiyyətləridir. Tədqiqat işində klassik Azərbaycan poeziyasından indiyədək öyrənilməmiş və tədqiq edilməmiş yeni tərcümələr də təhlilə cəlb edilmişdir.

Tədqiqatın öyrənilmə dərəcəsi. Klassik Azərbaycan poeziyasının ingilisdilli mənbələrdə araşdırılması və poetik nümunələrin ingilis dilinə tərcüməsində böyük xidmətləri olan Ç.Riyo, E.C.V.Gibb, E.Braun, Kassel, Nəcibullah, C.Kritzek, P.M.Holt, A.Bombaçi, S.Huri, C.Vudz, İ.Jeleznova və digər şərqşünasların imzalarına rast gəlirik. Bütün bunlarla yanaşı klassik Azərbaycan poeziyasının ingilisdilli qaynaqlarda öyrənilməsində tanınmış ədəbiyyatşünaslardan H.Araslı, M.Quluzadə, R.Azadə, R.Qaibova,

---

¹ Xəlilli Ş. Klassik poeziya və ədəbi əlaqələr ...,s.148.

S.Məmmədova, F.Qasımzadə, V.Arzumanlı, İ.Həsənli, L.Əliyeva, Ş.Xəlilli, F.Quliyev, V.Quliyev, M.İsmayılov, A.Kazımova və başqa araşdırıcıların əsərlərində bəhs edilir. Lakin bu mövzu indiyədək sistemli və tam şəkildə monoqrafik tədqiqat obyektı olmamışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işi ilə bağlı əsas məqsəd klassik Azərbaycan poeziyasının ingilisdilli qaynaqlarda öyrənilməsi ilə bağlı məsələləri araşdırmaq, onu ədəbi inkişafın bir mərhələsi kimi öyrənmək, tanınmış Qərb şərqşünaslarından C.Ətkinson, H.Həsən, E.Braun, E.C.V.Gibb, S.Huri, R.Qelpke, Ç.Uilson və digər araşdırıcıların əsərlərini, bu mövzuda yazılmış məqalə və monoqrafiyaları bütövlükdə aşkara çıxarıb elmi səviyyəsini müəyyən etməkdir. Bu məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

– Tədqiqat zamanı qarşıya çıxan mövcud problemləri üzə çıxarmaq; Klassiklərin əsərlərini öyrənərkən Qərb tədqiqatçılarının verdikləri tarixi məlumatları təhlil etmək;

– Klassik şairlərin əsərlərindən edilmiş tərcümələri orijinala müqayisə edib oxşar və fərqli cəhətlərini göstərmək;

– Qərb alimlərinin klassik Azərbaycan ədəbiyyatı və şairləri ilə bağlı söylədikləri fikir və müddəaları obyektiv şəkildə təhlil edib dəyərləndirmək;

– Klassik Azərbaycan poeziyası ilə bağlı xarici mətbuatda verilən məlumatları bir sistem halında təqdim etmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Bu dissertasiya işində ilk dəfə olaraq klassik Azərbaycan poeziyasının ingilisdilli qaynaqlarda öyrənilməsinin formalaşması, təşəkkülü, tədqiqat tarixi geniş və sistemli şəkildə araşdırılır.

Dissertasiyada müxtəlif ingilis alim, şərqşünas və mütərcimlərin klassik Azərbaycan poeziyası ilə bağlı fikirləri geniş təhlil edilir, yanlış fikirlərə tənqidi münasibət bildirilir, onların orijinaldan ingilis dilinə etdikləri tərcümələr müqayisəli şəkildə təhlil edilir, obyektiv yanaşmalar yönündə dəyərləndirilir. Tədqiqat işində klassik Azərbaycan poeziyasının ingilis qaynaqlarında öyrənilməsi Azərbaycan və Qərb alimlərinin əsərləri əsasında geniş şəkildə nəzərdən keçirilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu mövzu ilə bağlı fikirlər söylənilib, məqalə və monoqrafiyalar yazılsa da, dissertasiyada ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə Qərb alimlərinin indiyədək tədqiqata cəlb edilməyən əsərləri təhlil edilir. Ç.Riyo kataloqlarında, Kasselin tərtib etdiyi ensiklopediyada, ingilis dilində nəşr olunmuş “Azərbaycan poeziyası. Deryada damla¹” əsərində Azərbaycan klassiklərinin əsərləri ilə

---

¹ Poetry of Azerbaijan .A Drop in the Ocean. Compiled and edited by Dr.Eynulla Madatli. Leaf Publications-Islamabad , 2010, 345 p.

bağlı geniş məlumat verilir.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin nəzəri əhəmiyyəti öz əksini klassik Azərbaycan poeziyasının Qərb təfəkküründə dəyərləndirilməsini daha sistemli və mükəmməl şəkildə araşdırılması ilə bağlı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının, eyni zamanda Qərb – Şərq şərqşünaslığının elmi-nəzəri müddəaları və qənaətlərində tapmışdır. Dissertasiya klassik Azərbaycan şairlərinin ingilisdilli qaynaqlarda tədqiq edilməsində, onların ədəbi irsinin elmi-nəzəri və ədəbi-estetik baxımdan dəyərləndirilməsi, bu yöndə yeni tədqiqat işlərinin yazılması, Azərbaycan-ingilis ədəbi əlaqələrinin daha yeni prinsiplər əsasında güclənməsində böyük əhəmiyyət kəsb edə bilər. Tədqiqat işindən klassik Azərbaycan poeziyasının ingilisdilli qaynaqlarda öyrənilməsi ilə bağlı oxunulan mühazirələrdə, Azərbaycan-ingilis ədəbi əlaqələrinin tədrisində, ali məktəblərin humanitar sahələrində, müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın meyar və prinsiplərinin öyrənilməsi prosesində nəzəri bir qaynaq kimi istifadə edilə bilər. Tədqiqat işindən eyni zamanda elmi işlə məşğul olan magistrlər və aspirantlar, yaradıcı şəxslər, tərcümə işləri ilə məşğul olan mütərcimlər, həmçinin tənqidçi-ədəbiyyatşünaslar da faydalı qaynaq kimi yararlı ola bilərlər.

Tədqiqatın metod və mənbələri. Tədqiqat işində müqayisəli-tarixi metod, mədəni-tarixi, metodoloji prinsiplər əsas götürülərək klassik Azərbaycan poeziyasının ingilisdilli qaynaqlarda öyrənilməsi ilə bağlı filoloji fikrin elmi-nəzəri qənaətlərindən və əldə etdiyi uğurlardan istifadə edilmişdir. Dissertasiyanın elmi bazasını Azərbaycan, türk, ingilis, alman, rus və digər xalqları təmsil edən alim və şərqşünasların əsərləri təşkil edir.

Tədqiqat zamanı klassik Azərbaycan poeziyası ilə bağlı araşdırmalar aparmış C.Malkolm, Q.Ausli, Ç.Riyo, E.Braun, E.C.V.Gibb, H.Həsən, A.Bauzani, V.Minorski kimi görkəmli tədqiqatçıların və bir çox şərqşünas və mütərcimlərin əsərlərindən, başlıca olaraq Qərb dillərində olan “Biographical Notes of Persian Poets”, “Poetry of Azerbaijan”, “Cassel’s Encyclopedia of Literature”, “Falaki-Shirvani: His times, life and works”, “A history of Ottoman poetry”, “The Poetry of Shah Ismail I “və s. kimi ən mötəbər qaynaqlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı və Dünya ədəbiyyatı və komparativistika şöbələrində yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın əsas müddəaları müxtəlif ədəbi-elmi məcmuələrdə dərc olunmuş, bir sıra beynəlxalq konfranslarda məruzələrlə edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya Azərbaycan Respublikasının

Prezidenti yanında AAK-ın fəlsəfə doktorluğu dissertasiyaları qarşısında qoyduğu tələblərə uyğun yazılmış, giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş elmi-nəzəri ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın obyektinə və predmetinə, mövzunun öyrənilmə dərəcəsi, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti əsaslandırılır, tədqiqatın metod və mənbələri, tədqiqat işinin aprobeiasiyası və quruluşu haqqında elmi məlumat təqdim edilir.

Tədqiqat işinin birinci fəslə **“Klassik Azərbaycan poeziyasının Qərb elmi-bədii təfəkküründə qavranma və dəyərləndirmə spesifikasiyası”** adlanır. Fəslin **“İngilisdilli tədqiqatda klassik Azərbaycan şairlərinin milli mənsubiyyəti problemləri”** adlı yarım-fəslində göstərilir ki, XI-XII yüzillik Azərbaycan xalqının tarixində ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni baxımdan əvvəlki əsrlərlə müqayisədə yüksəliş dövrü sayıla bilər. Belə ki, ölkənin siyasi güdrəti artmış, elm və mədəniyyətin inkişafı üçün əlverişli imkanlar açılmışdır.¹ Belə bir məqamda Qərb mənşəli alim və səyahətçilərin Şərqi səfər etməsi, onları hər anda heyrətdə qoyan bu füsunkar diyarın sirlərinə bələd olmaq marağı təbiiyədir. XVIII yüzillikdən etibarən Qərb alimləri dünya şöhrətli əsərləri ilə Şərqi poeziyasının zirvəsində dayanan Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, Əvhədi Marağayi, Qazı Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi, Cahan Şah Həqiqi, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Saib Təbrizi kimi öz əsərləri ilə dünya ədəbiyyatı xəzinəsini zənginləşdirən şairlərin ədəbi irsinə müraciət etmiş, bu dahi sənətkarların əsərlərini dənə-dənə tədqiq etmişlər.

Avropa alimlərinin bir qismi özlərinin sivilizasiya monopoliyası, siyasi qurumu ilə yanaşı özlərinə xas düşüncə tərzinin olduğunu bütün dünyaya yaymaq üçün Şərqi təsəvvürlərinə qarşı çıxmışdır. Buna etirazını ifadə edən ingilis şərqşünası E. Braun “Müasir dövr İran ədəbiyyatı tarixi” adlı araşdırmasında Şərqi həqiqətlərinin əsil bilicisi kimi çıxış etmişdir. “Şərqi ruhunun dərk olunması” məramı ilə İranın ədəbi tarixini araşdıran müəllifin böyük əzab-əziyyətləri, yuxusuz gecələri hesabına başa çatdırıb nəşr etdirdiyi bu tədqiqatı Şərqi mədəniyyəti və ədəbiyyatı tarixi üçün çox qiymətli bir abidədir. Lakin müəllifin klassik Azərbaycan ədəbiyyatının böyük şəxsiyyətlərini və onların əsərlərini İran ədəbiyyatı adı altında tədqiqatə cəlb etməsi təbii ki, müəllifin kitab üzərində işləyərkən fars alimləri ilə məsləhətləşməsi ədəbiyyat tariximizin yanlış adla təhlil və şərhinə meylini

---

¹ Azadə R. Mənəvi dünənimiz bu günün işığında. Bakı: Elm, 2011, s.23-24.

artırmışdır [84,X].

Lakin E.Q.Braunun kitabının müəyyən bölümlərində türk ədəbiyyatının bəzi ciddi problemlərinin elə onun adı ilə verilməsi müəyyən dövrlərdə ədəbi nümunələrimizin məhz doğma dilimizdə yazılması ilə bağlı olmuşdur. Müəllif, araşdırmasının II kitabının son cümləsində türk atalar sözündəki əsil həqiqətin sevgisi ilə kitabını tamamlaya bilməsinin sirrini açmışdır. Həmin atalar sözü türkcə belə ifadə olunur:

Eyibsiz yar istəyən yarsız qalar.Və ya: Qüsursuz dost axtaran dostsuz qalar.Onun ekvivalentini isə ingilis dilində E.Braun daha dəqiq vermişdir:

“Surely he remaineth friendless who requires a faultless friend”¹.

Bu araşdırmanın ən böyük nöqsanı Orta əsrlər dövründə tarixi, ədəbi ənənələr üzərində daha böyük inkişaf yolu ilə Yaxın və Orta Şərq mədəniyyətində ,o cümlədən ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan Azərbaycan klassik irsinin fərqləndirilməsidir. Buradan belə bir məntiqi nəticəyə gəlmək olar ki, tək E.Q.Braun deyil, bir çox Avropa şərqşünaslarının araşdırmaları bu kimi nöqsanlardan xali deyildir.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin farsca (müəyyən qədərində ərəbcə) yazılması mövcud ictimai-siyasi tarixi şəraitlə bağlı olsa da , həmin əsərlərin fars yaxud ərəb ədəbiyyatı nümunələri kimi təqdim olunması tarixi həqiqətlərin saxtalaşdırılması deməkdir. Lakin Azərbaycan türkcəsinin fars dilinin ləhcəsi kimi qələmə verilməsi ,”Azərbaycan əhlinin dili ”nin fərqləndirilməsi ən böyük fitnəkarlıqdır.

Məşhur ingilis şərqşünası Q.Auslinin 1846-cı ildə Londonda nəşr etdirdiyi “Fars şairləri haqqında tərcümeyi-hal qeydləri; Tənqid və şərhlər”adlı araşdırması müəyyən cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir. Q.Auslinin geniş tədqiqatının təhlili ilə bağlı ilk dəfə maraqlı tənqidi qeydləri ilə tanınmış ədəbiyyatşünas alim V.Quliyev məlumat vermişdir.V.Quliyev araşdırmaya daxil edilmiş Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin otuz bir ustadının tərcümeyi-hal qeydləri içərisində bir sıra görkəmli Azərbaycan şairləri haqqında mətnləri də ciddi təhlil etmiş, Q.Ausli araşdırmasının məziyyətlərini göstərmişdir.O, Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Şah Qasım Ənvar, Məğribi, Katibi, Şahi, Əssar Təbrizi, Saib Təbrizi kimi Azərbaycan şairlərinin həyat və yaradıcılığına həsr edilmiş oçerklərə münasibətini bildirmişdir. Q.Auslinin kitabında diqqəti cəlb edən əsas cəhət klassik Azərbaycan poeziyasına və bu poeziyanın yaradıcılarına münasibətidir².

---

¹ E.G.Browne. A history of persian literature in modern times. (1500-1924) Cambridge , 1924.vol 4. 543 p

² Quliyev V. Nizamidən Saib Təbriziyə qədər // “Azərbaycan “ jur., 1979, № 11, s.136.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatına, onun görkəmli yaradıcılarının həyat və ədəbi irsinə dair ingilis şərqşünaslığında araşdırmalar əsasən iki istiqamətdə aparılmışdır. Birincilər İran ədəbiyyatı tarixi kontekstində azəri-türk ədəbiyyatının klassiklərinin əsərlərini fars dilində yazdıqlarına əsaslanaraq onları yanlış olaraq fars ədəbiyyatının nümayəndələri kimi təqdim etmişlər. Bunlara Q.Ausli, E.Q.Braun, A.C.Arberi və b. daxildir. Alimin fikrincə, ikincilərdə yenə İran ədəbiyyatı kontekstində ədəbiyyatımızın bu və ya digər tanınmış simalarının həyat və yaradıcılığını tarixi hadisələr və həmin dövrün ictimai-siyasi ab-havası fonunda daha əhatəli tədqiqat obyektinə çevirmişlər.Məsələn, R.A.Nikolson, R.Seyvəri, H.Həsən və b¹.

Qərb şərqşünaslarının tədqiqatlarında yaradıcılığına ən çox müraciət edilən sənətkarlardan Nizami Gəncəvinin adını öndə çəkmək daha doğru olar. İlk dəfə 1786-cı ildə Kəlküttədə “Nizaminin nağılları və ibrətli hekayələri” adı ilə Nizami Gəncəvi yaradıcılığı ingilis ədəbi dünyasına çatdırılmışdır. “İngilis şərqşünaslığının atası” kimi dəyərləndirilən Uilyam Cons Nizami yaradıcılığını diqqət və məhəbbətlə öyrənmiş, mütəfəkkir şairimizin “Sirlər xəzinəsi” poemasını nəslrlə ingilis dilinə tərcümə etmişdir. Bu tərcümə U.Consun ölümündən sonra 1804-cü ildə Londonda nəşr olunmuşdur².İngilis şərqşünası C.Ətkinson Nizaminin “Leyli və Məcnun” poemasını orijinaldan ingilis dilinə çevirərək Londonda çap etdirmişdir. Daha sonra İ.Blənd “Sirlər Xəzinəsi”nin elmi-tənqidi mətnini hazırlamaqla yeni istiqamətli bir tədqiqatın əsasını qoyur.

Bu çağlardan başlayaraq N.V.Klark, E.Braun, M.Houtsma, S.Vilson, A.Arberi, Y.Rıpka, E.C.V.Gibb, C.A.Boyl və başqa şərqşünaslar klassik Azərbaycan poeziyasının Qərbdə öyrənilməsində müstəsna rol oynamışlar. Elə “Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” əsərinin müxtəlif çağlarda dörd dəfə ingilis dilinə tərcümə edilməsi”³ klassik Azərbaycan poeziyasına necə böyük marağın olmasına dəlalət edir.

H.Purqştal, Q.Ausli, H.Ete, Ç.Riyo kimi Qərb, A.Krımski, Y.E.Bertels, V.Dəstgərdi, Y.Rıpka və digər görkəmli şərqşünaslar Nizami şeiri haqqında bir sıra qiymətli tədqiqat işləri yazmışlar.⁴ Tarixdən də məlumdur ki, klassik Azərbaycan poeziyasının Avropa şərqşünaslığında

---

¹ Xəlilli Ş. Klassik poeziya və ədəbi əlaqələr ...,s.32.

² Yenə orada ,s .32.

³ Quliyev F. Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun”u ingilis ədəbiyyatında.

“Ədəbiyyat və incəsənət” qəz.,Bakı,1984, 20 iyul.

⁴ Azadə R. Azərbaycan epik şeirinin inkişaf yolları (XII-XVII əsrlər). Bakı: Elm, 1975, s.47.

öyrənilməsindən ilk dəfə bəhs edən alimlərdən biri Adam Oleari (1599-1671) olmuşdur. O, Rusiyaya və İrana səyahət etmiş, səyahətləri haqda xatirələr yazmış, eləcə də, Azərbaycanda olmuş, Şamaxıda Azərbaycan şairləri haqqında məlumat toplamış, Azərbaycanın təbiəti, tarixi, adət-ənənələri, elm, ədəbiyyat və s. haqqında dəyərli materiallar əldə etmişdir. A.Olearinin adlarını qeyd etdiyi şairlər arasında Sədi, Firdovsi və Hafizlə yanaşı X.Şirvani, N.Gəncəvi və M.Füzulinin də adı çəkilir.¹

Nizami ədəbi irsi Avropa şərqşünaslığında əsasən iki istiqamətdə tədqiq edilib öyrənilmişdir. Bir tərəfdən bir sıra Avropa dillərinə edilən tərcümələrdə Nizami əsərləri Avropa xalqları arasında yayılır, digər tərəfdən şairin həyatı və yaradıcılığı haqqında ayrı-ayrı əsərlərdə, məqalə və tədqiqat materiallarında danışılır.

Birinci fəslin **“XII yüzilliyin ədəbi mühiti. Fələki Şirvani, Xaqani Şirvani”** adlı ikinci yarımfəslində minillik bir tarixə malik olan Azərbaycan poeziyasının görkəmli sənətkarları Fələki Şirvani və Xaqani Şirvaninin Qərb ədəbi qaynaqlarında tədqiqinə həsr olunmuşdur.

Klassik Azərbaycan poeziyasının xəzinəsini öz sənət inciləri ilə zənginləşdirən Fələki Şirvani ilə bağlı geniş elmi məlumata malik olmasaq da, şairin ədəbi irsinin öyrənilib tədqiqat obyektinə yol açan, elmi maraq doğuran əsərlərin müəllifləri sırasında Y.A.Paxomov, V.V.Bartold və V.F.Minorski önəmli yer tutur. Şirvan və Şirvanşahlar tarixini öyrənmək üçün dəyərli işlər görən və ədəbiyyatşünaslıq elminin inkişafında özünəməxsus yer tutan bu tanınmış alimlərin əsərləri mənbəşünaslıq baxımından da nadir əsərlərdəndir. Lakin bunların arasında hind alimi, professor Hadi Həsənin xüsusi yeri var. Fələki Şirvani və eləcə də Xaqani Şirvani əsərlərinin dərin təhlilini vermiş hind alimi Hadi Həsən 1929-cu ildə Londonda ingilis dilində nəşr edilmiş əsərində bu şairlərin həyat və yaradıcılığı ilə bərabər eyni zamanda Şirvanın daxili həyatını, Şirvanşahların fəaliyyətini, onların mənşə və şəcərəsini hərtərəfli təcəssüm etdirmişdir.²

Fələki ədəbi irsinin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında öyrənilməsi ilə bağlı müxtəlif yönlü araşdırmalar olsa da, şairin Qərb şərqşünaslığında öyrənilməsi ilə bağlı geniş tədqiqat əsərləri kifayət qədər deyildir. Fələki Şirvani bədii irsinin, xüsusən də bu irsin layiqincə, müasir ədəbi-estetik tələblərlə həmahəng, yüksək fikri səviyyədə tədqiq olunmasının vacibliyini qeyd edən tanınmış ədəbiyyatşünas, klassik irsin gözəl bilicisi, AMEA-nın

---

¹ Ağayev Ə. Nizami və dünya ədəbiyyatı. Bakı: Azərb. dövlət nəşriyyatı, 1964, s.17.

² Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəylər dövləti (1136-1225-ci illər). Bakı: Elm, 1985, s.137-138.

müxbir üzvü R.Azadənin Fələki Şirvani ədəbi irsinin öyrənilməsinə həsr etdiyi monoqrafiyası diqqəti çəkir. Alim XII yüzillikdə yaşayıb yaradan – N. Gəncəvi, Ə.Xaqani kimi söz ustaları sırasında özünəməxsus zəngin irsi ilə layiqli yer tutan Fələki Şirvaninin həyatını və dövrünü əks etdirən bir çox qaynaqları tədqiqatına cəlb etmiş, ən başlıcası şairin ingilisdilli şərqsünashıqda öyrənilməsi haqqında geniş tədqiqat əsəri yazan Hadi Həsənin əsərini təhlil etmişdir. Orta əsr tarixçilərinin faktlarını önə çəkən alim, şair haqqında ilk məlumatın Həmdullah Mustovfi Qəzvinin 730 (1350)-cu ildə yazıldığı təxmin edilən “Tarixə qozide” əsərindən alındığını söyləyir.

Tədqiqatçı-alim R.Azadə Hadi Həsənin Fələki irsi ilə bağlı əsərini təhlil edərkən 1929-cu ildə Londonda ingilis dilində çap olunan iki əsərini təsvir edir. Hind alimi bu əsərlərdən birincisini şairin tədqiqi tarixinə, ikincisini isə onun ədəbi irsinin nəşrinə həsr etmişdir¹.

XVII yüzillikdən etibarən Qərbdə ədəbi irsi öyrənilən Fələki haqqında ilk məlumat fransız tədqiqatçısı M.D’Erbeloya məxsus olsa da o, “Şərq kitabxanası, yaxud universal lüğət” əsərində şairin həyatı haqqında qısa məlumat vermiş, lakin şairin böyük sənətkarlıq qabiliyyəti olduğunu, yaşadığı dövrdə “şəmsüs-şüəra” (şairlərin günəşi) və “məlikül-füzəla” (fazillərin şahı) kimi yüksək adları qazandığını, hətta şeirlərinin Xaqani kimi nəhəng bir şairin və dövrünün tanınmış şairi olan Zəhirin şeirlərindən üstün tutulduğunu da qeyd edir. Fələkinin o dövr elminin ən dəyərli sahələrində qüdrəti olduğunu qeyd edən şərqsünas şairin nücum elmlərini gözəl bildiyini, məhz bu səbəbdən də “Fələki” təxəllüsünü götürdüyünü və şairin yaşadığı çağlarda olduqca yüksək dəyərləndirilən “Ehkamül-nücum” (Astrologiyaya aid mühakimələr) adlı əsərini də yazdığını söyləyir.

Fransız tədqiqatçısının yazdığına əsasən Fələki ədəbi irsindən XVII əsrə qədər on dörd min beyt gəlib çatmışdır, halbuki bir çox məxəzlərdə hətta şairin görkəmli tədqiqatçısı Hadi Həsən də Fələki şeirinin bundan az olduğunu qeyd edir. Fələki haqqında sonralar bəzi məxəzlərdə istər görkəmli şərqsünas H.Etenin, istərsə də E.Braunun əsərlərində müxtəsər şəkildə məlumatlara rast gəlsək də, tarixi nöqtəyi-nəzərdən onlarda heç bir yeni fakt aşkar edilmir, sadəcə olaraq fransız tədqiqatçısının fikirləri təkrar edilmişdir. Bu tədqiqatçılar arasında klassik Azərbaycan şairləri haqqında dəyərli əsərlər yazan görkəmli çex alimi Yan Rıpkanın “İran və tacik ədəbiyyatı tarixi” əsəri xüsusi yer tutur². Alim əsərində Fələki Şirvaninin həyat və yaradıcılığına ayrıca yer ayırmışdır.

¹ Azadə.R.Fələki Şirvani.Bakı:Elm,1986,78 s.

² Рыпка.Я..История персидской и таджикской литературы .М. :Прогресс. 1970, 208 с.

Biz şairlə bağlı daha ətraflı məlumatı, qeyd edildiyi kimi, Hadi Həsənin tədqiqatından alırıq. Hadi Həsən Fələki Şirvani ilə bağlı tədqiqat əsərində Şirvanşahların hökmlərini etdiyi ərazi və onun sərhədlərindən müxtəlif şəkildə bəhs edir. Bir faktı da qeyd edək ki, Hadi Həsən “Falaki Shirwani: his times, life, and works” əsərində Şirvanşah III Mənuçöhrü, yanlışlıqla II Mənuçöhr kimi təqdim etmişdir.

Şərq ədəbi-mədəni dünyasında əsərləri ilə özünəməxsus mövqe tutan böyük sənətkarlar sırasında “şeyriyyat ustası” kimi ad alan, ziddiyyətli və təlatümlü həyat keçirən, XII yüzilliyin poeziya zirvəsində duran Azərbaycan şairi Əfzələddin Xaqani yaşadığı çağlardan günümüzədək özünün qeyri-adi istedadı ilə diqqəti çəkmişdir. Hələ çox gənc ikən “Həqayıqı” təxəllüsü ilə şeirlər yazan şair sonralar Şirvanşahlar sarayında hökmdar III Mənuçöhr dönərində yaradılan “Şairlər məclisi”nin məliküşşüərəsi olan Əbül-ülə Gəncəvinin istəyi ilə saraya gətirilmiş və ətrafına istedadlı şairləri yığan bu mötəbər məclisin seçilən üzvlərindən biri olmuşdur. Məhz elə bu sarayda Əbül-ülə Gəncəvi ona saray qayda-qanunlarını öyrətmiş, saray şeirinin incəliklərini başa salmış və ona “Xaqani” təxəllüsünü də hökmdarın razılığı ilə özü vermişdir. Zəngin yaradıcılığı ilə Şərq ədəbiyyatı xəzinəsinə ölməz əsərlər bəxş edən sənətkarın ədəbi irsi nəinki Şərq dünyasını, eləcə də Qərbləmini də həmişə heyətdə qoymuşdur. XIX yüzillikdən etibarən şairin ədəbi irsinə maraq göstərən Avropa alimləri Xaqani yaradıcılığını tədqiq etməklə yanaşı bu böyük ölməz sənətkarın poetik incilərini də öz dillərinə tərcümə etmişlər. Biz məşhur ingilis şərqşünası Q.Auslinin, “Fars şairləri haqqında bioqrafik qeydlər; Tənqid və şərhərlər” adlı böyük həcmli əsərində, Çarlz Riyo kataloqlarında, E.Braun və digər şərqşünasların araşdırmalarında Xaqani Şirvani ədəbi irsi ilə bağlı məlumatlara rast gəlirik. Xaqani ilə bağlı ilk qaynaq kimi Q.Auslinin tədqiqatı diqqəti çəkir. Şərqşünas əsərini “Fars şairləri haqqında qeydlər” adlandırsa da, burada Azərbaycan, türk, özbək, hind, tacik, əfqan ədəblərinin həyatından da ətraflı bəhs etmişdir.¹ Lakin o da bir çox Qərb şərqşünasları kimi fars dilində yazan Azərbaycan şairlərini yanlış olaraq İran şairləri kimi təqdim etmişdir.

Buna baxmayaraq Q.Ausli əsərində Xaqaninin yaşadığı dövr, həyat və yaradıcılığından bəhs edərkən onun Şirvanda doğulduğunu, çox istedadlı olmaqla yanaşı bir çox elmlərə sahib olduğunu vurğulayır. O, Xaqaninin Şirvanşah Mənuçöhrün himayədarlığı ilə sarayda yaşamasını, hökmdara yazdığı mədhlərinə görə ondan yüksək mükafat aldığını qeyd edir. İngilis şərqşünası şairin həyatının sonrakı illərində saray mühitinin onu sıxdığını, bu

---

¹ Quliyev V. Nizamidən Saib Təbriziyyə qədər // “Azərbaycan “jur., 1979, № 11, s.136-141.

həyatın onun üçün dözülməz olduğunu və bu ağır şəraitdən qurtarmaq üçün etdiyi cəhdlərini, hətta doğma diyarından getmək, rahat bir guşəyə can atmaq istədiyini yazır.

Ausli şairin vəfat tarixinə də öz münasibətini bildirmiş, təzkirəçilər arasında Xaqaninin dəqiq vəfat tarixi haqqında yekdil rəy olmadığını qeyd etməklə yanaşı, onun ölümünü 1186-cı ilə aid edənlərə tərəfdar çıxmışdır. Xaqaninin ölüm tarixinin 1199 (595)-cu il kimi qəbul edilməsi artıq Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında qeyd edilmişdir. Q.Ausli eyni zamanda Xaqaninin Təbrizin Sürxab qəbiristanlığında şair Zəhirəddin Faryabinin və Şahpur Nişapurinin qəbirləri arasında dəfn edildiyi barədə məlumat verir, həmçinin Xaqaninin 1794-cü ildə köçürülmüş böyük divanı olduğunu xatırladır.

Xaqani ədəbi irsi ilə bağlı bu və ya digər formada ingilisdilli qaynaqlarda məlumatlar mövcuddur. İstər Kassel, Reuben Levinin əsərlərində, istərsə də İslam ensiklopediyasında şairlər haqqında verilən bilgilər nəzərdən keçiriləndə bütün bu məlumatların ümumi səciyyə daşdığını görürük. Bu məlumatlar demək olar ki, rus şərqşünası N.B.Xanikovun fikirləri əsasında verilmişdir.

V.Minorski, C.A.Boyl, P.C.Çelkovski kimi şərqşünaların araşdırmalarında böyük şairimiz Xaqani haqqında maraqlı elmi fikirlər mövcuddur.

Xaqani Şirvani yaradıcılığının ingilis qaynaqlarında tədqiqi və elmi faktlar əsasında araşdırılmasında hind alimi Hadi Həsənin fəaliyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Xaqani ədəbi irsini tədqiq edən Qərb şərqşünalarının böyük əksəriyyəti demək olar ki, şairin irsini ilk dəfə elmi baxımdan öyrənən məşhur rus şərqşünası N.B.Xanikovun fikirlərindən bəhrələnmişlər.¹

Dissertasiyanın **“XIV-XV əsr ədəbi mühiti ingilisdilli şərqşünasların tədqiqatında”** adlı II fəslin birinci yarımfəslə **“Qazi Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi yaradıcılığına baxış”** adlanır.

XIV yüzillikdə Azərbaycan poeziyasında ən önəmli yerlərdən biri anadilli şeirimizin gözəl nümunələrini yaratmış Qazi Bürhanəddin Əhmədə məxsusdur. Əlyar Səfərlinin dediyi kimi, “Dilimizi şeir, sənət dili kimi yeni bir zirvəyə yüksəltdi, böyük bir tarixi vəzifəni şəərəflə yerinə yetirən Qazi Bürhanəddin Azərbaycan divan ədəbiyyatının özülünü qoymuş, klassik poeziyanın ilkin gözəl nümunələrini yaratmışdır”.²

Klassik Azərbaycan poeziyasının Qərb dünyasında öyrənilməsinin ən böyük araşdırıcılarından olan ingilis şərqşünası E.C.V.Gibb də şairin bu

¹ Khanikov N. Memoire sur Khagani. Paris, 1865, pp.14-23.

² Qazi Bürhanəddin “Divan”. Ön sözün müəllifi və tərtib edəni Ə.Səfərli.Bakı: Azərbaycan. Dövlət nəşriyyatı, 1988, s.3.

əzəmətini hiss etmiş, duymuş və haqlı olaraq Qazi Bürhanəddini yüksək qiymətləndirmişdir. O yazır: “İlk Qərbi-Türk şairlərinin demək olar ki, hamısı təsəvvüf şairləridir, lakin XIV əsrin şəfəqi ilə birlikdə yeni bir yol açılır, poeziyada həm dini və həm də dünyəvi ruhlu bir şeir axını başlayır. Belə bir məqamda istedadlı bir alim, həssas, duyar bir şəxs, gözəl bir hüquqşünas, eyni zamanda cəsur bir dövlət xadimi kimi Qazi Bürhanəddin önə gəlir”.¹

Gibb Qazi Bürhanəddinin şəxsiyyəti ilə bağlı fikirlərini söyləyir, onun olduqca istedadlı, bilikli, hərtərəfli alim olduğunu, təxminən 780 (1378)-ci illərdə Ərzincanda yaşadığını qeyd edir. Şərqşünas alim klassik Azərbaycan poeziyasının ən gözəl nümunələrini yaradan, “Qərbi-Türklərin ilk sənətkarı, lirik şairlər arasında önəmli yerlərdən birini tutan” Qazi Bürhanəddinlə bağlı məlumat verərkən əsasən mötəbər qaynaq kimi məşhur ərəb tarixçisi İbn-Hacərin “Əd-Dürər-ül Kaminə” (“Gizli Dürlər”) əsərindən istifadə etmişdir.

İngilis şərqşünasının Qazi Bürhanəddinlə bağlı verdiyi məlumatlar əsasən ərəb tarixçisi İbn Hacərdən gəldiyi üçün müəyyən yanlışlıqlara yol verilmişdir. Gibb daha sonra Taşköprüzadə, Ali və Səadəddin tərəfindən verilən məlumatlara əsasən Qazi Bürhanəddinin Hələbdə, daha sonra Misirdə təhsilini davam etdirərək fiqh, hüquq, hədis, təfsir, astronomiya və tibb elmlərini hərtərəfli öyrəndiyini və sonradan yenidən doğma şəhəri olan Ərzincana döndüyünü və burada Əmirlə dostluq əlaqələri yaratdığını yazır. Şərqşünas şairin ömür yolunu hərtərəfli izləməyə çalışmış, hətta Əmirlə dostluğunun nəticəsində onun qızı ilə evləndiyini də qeyd etmiş, lakin aydın olmayan səbəblərə görə bu qohumluğun sonradan düşmənçiliyə çevrildiyini və hətta onun qayınatasının ölümü ilə nəticələndiyini yazır. Qayınatasının yerinə keçən Qazi Bürhanəddin sonralar Sivas və Qeysəri bölgələrini Ərzincana birləşdirərək kiçik bir dövlət yaradır və özünü də sultan elan edir. Gibb Səadəddinə əsasən Qazi Bürhanəddinin qısa bir müddətdə böyük uğurlar qazandığını, tez-tez qonşu ərazilərə hücum edərək bu əraziləri öz dövlətinə birləşdirdiyini, düşmənlərin müqavimətinə rast gəlsə də, həmişə qalib olduğunu və iyirmi-otuz ilə qədər hökmdarlıq etdiyini qeyd edir.²

Gibb Qazi Bürhanəddinlə bağlı ən incə məqamları belə nəzərdən qaçırmır. Onun fikrincə Qazi Bürhanəddinin ölüm tarixi ilə bağlı məlumatlar müxtəlifdir. Tarixçi Bədrəddin Əl-Ayninin verdiyi məlumata görə 1398(800)-ci ildə Sivas hökmdarı Qazi Bürhanəddin ilə türkmən Bordoğan nəslində şiddətli döyüşlər olmuş və Qazi bu döyüşdə öldürülmüşdür. İbn Hacərin verdiyi məlumata əsasən Qara Yülük Osman bəy Sivasla hücum

¹ Gibb E.J.W. A history of Ottoman poetry. London, 1900, vol.1, p.201.

²Gibb E.J.W. Göstərilən əsər, p..205.

etmiş, bu döyüşdə Qazi öldürülmüşdür.

Şərəfəddin Yəzdiyə görə Qazi Bürhanəddin 1396 (798)-cı ildə öldürülmüşdür. Lakin bu tarixlə bağlı fərqli məlumatlar olsa da, ərəb tarixçisi Bədrəddin Ayninin “İkdül-Cuman bi Tarix əhli Zaman” adlı əsərində verilən və Katib Çələbinin göstərdiyi 1398 (800)-ci il tarixi Qazi Bürhanəddinin düzgün ölüm tarixi kimi qəbul olunur.

Klassik Azərbaycan şeirinin böyük yaradıcılarından sayılan, çox zəngin və ziddiyyətli yaradıcılıq yolu keçən, XIV-XV yüzilliyin ən mürəkkəb bir tarixi dövəründə yaşayıb-yaradan İmadəddin Nəsimi ədəbi irsi təkcə Şərq dünyasında deyil, eləcə də bütün Avropada şərqşünasların diqqətini çəkmişdir. Nəsimi yaradıcılığından bəhs edən Avropa şərqşünasları ilk öncə şairin yaşadığı dövrdə “XIV əsrin ikinci yarısında Azərbaycan xalqının feodal zülmünə, işğalçı müharibələrə qarşı etirazını, sülh və azadlıq haqqındakı arzularını, dini hökmranlığın mürtəcə ruhanilərin əlinə keçməsinə ciddi narazılığını ən yaxşı ifadə edən hürufizm hərəkatı” ilə bağlı mülahizələrini söyləmiş, bu hərəkatın yaradıcısı, hürufiliyin banisi Şeyx Fəzlullah Nəimi haqqında geniş danışımlar.

Gibb qeyd edir ki, hürufi şairləri arasında ən məşhur və tanınanı, özünü bütövlüklə bu təlimə həsr edən “Nəsimi” təxəllüslü hürufi şairi Seyyid İmadəddindir. İngilis şərqşünası Nəsiminin anadan olduğu yerlə bağlı təzkirəçi Aşıq Çələbinin söylədiklərinə əsasən onun Diyarbəkrdən olması, digər təzkirəçilərin isə şairin Bağdadın “Nəsim” deyilən yerində doğulması fikrini söylədiklərini xatırladır. Gibb şairin həyatı ilə bağlı tutarlı məlumatı olmadığından geniş danışa bilmədiyinə təəssüf edir, lakin bir şeyə aydınlıq gətirmək istəyir ki, şairlə bağlı istər təzkirəçilərin, istər tarixçilərin verdiyi və istərsə də şairin öz şeirlərindən əldə olunan məlumatlara əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, Nəsimi o dövr Şərq şairləri içərisində heç kəsə məxsus olmayan bir təbə, çılğın təbiətə malik bir şəxs ikən, eyni zamanda həssas, səmimi, daima haqqın axtarışında olmuşdur.

Bundan başqa, ingilis şərqşünası Nəsiminin ölümü ilə də bağlı geniş məlumat verməyə çalışır. Alim yazır: “Nəsimi ölümünü sanki özü hazırlamışdı. Bu şair qədər heç bir dərviş şəhidlik tacını belə sevməmişdi. Elə bunun nəticəsi idi ki, o, Hələbdə arzusuna qovuşmuşdu”. Şairin ölümü ilə bağlı məlumatı Gibb təfəsilatı ilə belə şərh edir: “Şairin diri-diri soyulması ilə bağlı fətva verən Hələb müftisi öz qurbanının yanında dayanaraq bağırir: “O, mürdardır! Onun ölümü də mürdardır! Əgər onun qanından bircə damcı bir kəsin barmağına düşsə, o kəsilib atılmalıdır! Bu zaman Nəsiminin ətrafı sıçrayan qanından bir damla həmin müftinin barmağına düşür. Bunu seyr edən bir sufi deyir: “İndi sizin özünüzdən verdiyiniz fətveyə görə barmağımız

kəsilməlidir”. Bunu gören müfti cavab verir ki, o, bunu elə-belə söz məsələ demişdir”.

Hürufi təlimi ilə bağlı yazılan kitablarda da təkrar-təkrar Nəsiminin adının çəkildiyini qeyd edən Gibb onun hürufiliyin ən fəal üzvlərindən biri olduğunu vurğulayır. Lakin ömrünün sonuna yaxın Həllac Mənsur yolunun davamçısı olmasının ondakı hürufilik eşqini müəyyən qədər azaltdığını da nəzərə çatdırır. Bütün bunlara rəğmən şərqsünas Nəsiminin ədəbiyyatda tutduğu yüksək mövqeyi də istisna etmir. Şairin həm türkcə və həm də farsca Divanının, eyni zamanda ərəb dilində yazılan onlarca şeirlərin müəllifi olmasından bəhs edən Gibb türkcə divanının daha qiymətli olduğunu xatırladır.

İngilis alimi şairin Divanını hərtərəfli şərh edir, burada Nəsiminin qardaşına cavab olaraq yazdığı təxminən əlli misralıq bir məsnəvisinin, iki yüz əlli üç qəzəlinin toplandığını və yüz əlliyyə yaxın rübaisinin olduğunu göstərir. Bununla bağlı qeyd etməliyə ki, Qazi Bürhanəddindən fərqli olaraq, Nəsimi Divanındakı dördlülklərin hamısı tuyuğdur və onun bir dənə də rübaisi yoxdur. Gibb Nəsiminin poeziyasında sufi və hürufi təliminin ünsürlərinin birgə olmasını da qeyd edir və onun türkcə divanının Türk ədəbiyyatında mühüm yer tutmasını inamla söyləyir.¹

Şərqsünas Nəsiminin 1881-ci ildə çap edilən və onun şəxsi kitabxanasında saxladığı “Divan” haqqında da məlumat verir.

İkinci fəslin növbəti yarımfəslı **“Səfəvilər dövrü. Şah İsmayıl Xətai”** adlanır. Azərbaycan ictimai-bədii fikir tarixində müstəsna yeri olan, görkəmli dövlət xadimi, istedadlı sərkərdə və şair kimi tanınan Şah İsmayıl Xətai istər Yaxın və Orta Şərq, istərsə də Qərb dünyasında tanınmış, haqqında çeşidli əsərlər yazılmışdır. Azərbaycan dilini rəsmi dövlət dili səviyyəsinə qaldıran və eləcə də anadilli şeirin inkişafında misilsiz rol oynayan, qısa, lakin mənalı ömür yolu keçən Xətainin həyatı və siyasi fəaliyyəti haqqında qərb tədqiqatçılarından C.Malkolm, M.K.Robert, Ç.Riyo, R.Nikolson, E.Braun və başqa şərqsünasların əsərlərində bəhs edilir. Bütün bu qaynaqlarda Şah İsmayıl əsasən qüdrətli hökmdar, Səfəvi dövlətinin “məğlubedilməz” sərkərdəsi kimi xarakterizə edilir.

Xətai irsinin ingilisdilli qaynaqlarda öyrənilməsindən mərhum tədqiqatçılarımızdan R.Qaibova və S.Məmmədovanın dissertasiyalarında bəhs edilmişdir. R.Qaibova daha çox E.Braun və V.Minorskinin Xətai ilə bağlı fikirlərini təhlil etmiş, lakin təəssüflər olsun ki, alim bu məsələ ilə bağlı daha geniş araşdırmalar aparmamışdır.

---

¹ Gibb E.J.W.Göstərilən əsər, p.351.

Yaşadığı çağlardan Şah İsmayıl Xətəinin həyat və yaradıcılığı dövrünün salnaməçilərinin, tarixçi və təzkirə müəlliflərinin diqqət mərkəzində olmuş, zaman-zaman ədəbi ictimaiyyətin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Lakin Xətəinin tarixi xidmətlərindən, ədəbi fəaliyyətindən bəhs edən “Qərb müəllifləri şairin ədəbi irsini qiymətləndirərkən qüsurlara yol vermiş, onu bəzən İran ədəbiyyatının nümayəndəsi hesab etmiş, bəzən isə şairin ana dilində yazdığı şeirləri osmanlı dilinin bir dialekti kimi qəbul edərək, bunların daha çox dini səciyyə daşdığından bəhs etmişlər. Onlar təzkirələrin şair haqqındakı məlumatına yeni heç bir şey əlavə etməmişlər”.¹ Onu da qeyd edək ki, şairin İran ədəbiyyatına aid olması fikri Qərb tədqiqatçılarında əsasən alman alimi Hammer Purqştaldan gəlmişdir. Onun Xətəi ilə bağlı irəli sürdüyü elmi səhv sonralar şairin ədəbi irsini araşdıran bir çox Qərb yazarları tərəfindən təkrar edilmişdir.

İngilis alimi Çarlz Riyanın da kataloqlarında Xətəi divanı haqqında geniş məlumat görürük. O, Britaniya Muzeyi üçün tərtib etdiyi Türk əlyazmaları kataloqunda hökmdar-şair Xətəinin şeirlərindən danışarkən onun əsərlərinin bir qismini məhəbbət, bir qismini isə dini mövzularda yazılmış şeirlər hesab edir. Şərqsünas “dini şeirləri Əli və başqa imamların mədhindən və çağırışlarından ibarətdir” deyərək səhv nəticəyə gəlir.

Xətəi haqqında Qərb oxucularına geniş məlumat verməyə cəhd edən alimlərdən biri ingilis şərqsünası E.Braundur. Alimin 1924-cü ildə çap edilən “Müasir dövr İran ədəbiyyatı tarixi” əsərində Səfəvi dövlətinin yaranması, bu dövrlərdə baş verən tarixi hadisələr geniş əksini tapsa da, İran poeziyasından, onun o çağlarda geniş yayılmasından, əsasən poeziyanın fars dilində böyük vüsət tapdığından bəhs olunsa da, türkdilli poeziyadan, Xətəinin bu dildə yazılan bədii yaradıcılığından danışılmamışdır. E.Braun da bir çox Qərb şərqsünası kimi Xətəinin yaşadığı dövr, mənsub olduğu mühit və hökmdarlıq siyasətindən bəhs etmiş, daha çox onu hökmdar kimi təsvir etmişdir.

Böyük şair Xətəinin ingilisdilli qaynaqlarda öyrənilməsi ilə bağlı geniş məlumatı M.Məmmədovanın tədqiqatından da alırıq. Alim haqlı olaraq V.Minorskini Xətəi poeziyasının ingilis dilinə ilk tərcüməçisi sayır. M.Məmmədova eyni zamanda Kanadalı alim R.Seyvəri, ingilis şərqsünası E.Braun, H.P.Roumer, Ç.Riyo kimi tanınmış şərqsünaların əsərlərini də araşdırmışdır. Şərqsünas “The Poetry of Shah Ismail I” əsəri ilə elmi tədqiqatla ədəbi filoloji tərcüməni özündə birləşdirməklə Xətəi yaradıcılığı

---

¹ Feyzullayeva V. Şah İsmayıl Xətəi // Xətəi ədəbi irsinin tədqiqi tarixindən. (Məqalələr toplusu). Bakı: Elm, 1988, s.34.

haqqında ilk dəfə ingilis dilində, ümumiyyətlə Qərb şərqşünaslığında geniş və dolğun məlumat vermək məqsədi izləmişdir.¹ O, tədqiqatında ilk dəfə olaraq Azərbaycan klassik şairlərinin şeirlərini ingilis dilinə tərcümə edən tanınmış mütərcim Qleyds Evans və V.Minorski tərəfindən Şah İsmayıl Xətəinin ingilis dilinə tərcümə edilmiş poetik inciləri üzərində müqayisələr aparmış, fərqli və oxşar cəhətləri üzə çıxarmağa nail olmuşdur.

Dissertasiyanın sonuncu – üçüncü fəslə **“Klassik Azərbaycan şeirinin ingilis dilinə tərcüməsi”** adlanır. Bu fəslin birinci yarım fəslində Azərbaycan klassik şairlərinin poeziyasının ingilis dilinə tərcümələrinin ideya-məzmun xüsusiyyətləri araşdırmaya cəlb olunur. Qeyd olunur ki, Qərb şərqşünasları Azərbaycan klassiklərinin yaradıcılığı ilə bağlı qiymətli nəzəri fikirlər irəli sürməklə yanaşı, yeri gəldikcə onların poetik nümunələrindən də ingilis dilinə çevirmişlər. Bu nümunələr həm nəsr və həm də poetik tərcümələr olsa da, ingilis mütərcimləri etdikləri tərcümələrlə Qərb oxucularında Azərbaycan klassik şairləri haqqında müəyyən təsəvvür yaratmağa cəhd göstərmişlər. İngilis şərqşünaslarının daha çox araşdırdıqları və əsərlərini tərcümə etdikləri klassik Azərbaycan şairlərindən N. Gəncəvi öndə durur. Qərb şərqşünasları şairin daha çox “Leyli və Məcnun” məsnəvisinə müraciət etmişlər. Şairin “Leyli və Məcnun” əsərinin ilk tərcüməçisi olan C. Ətkinson 1836-cı ildə bu möhtəşəm əsəri orijinaldan ingilis dilinə poetik tərcümə etmişdir. Mütərcim poemanı ixtisarla tərcümə etsə də, bu əsər az bir müddətdə yayılmış, ingilis oxucuları arasında şöhrət qazandığından 1894-cü ildə və təkrar olaraq 1905-ci ildə Londonda nəşr edilmişdir. Tərcümədə müəyyən ixtisarlara və qüsurlara təsadüf edilərsə də, Nizami kimi dahi sənətkarın “Leyli və Məcnun” əsərinin ilk tərcüməçisi kimi C.Ətkinsonun çətin və şərəfli əməyini dəyərləndirməmək haqsızlıq olar. O, “Leyli və Məcnun” poemasını orijinalda olduğu kimi məsnəvi formasında tərcümə etmiş, lakin bəzi hallarda poemanın müəyyən hissələrini qəzəl formasında vermişdir.

İngilis ədəbiyyatşünaslığında yaradıcılığı tədqiq edilməklə yanaşı, yeri gəldikcə əsərlərindən ingilis dilinə tərcümə edilən klassik şairlərimizdən biri də Xaqani Şirvanidir. Bu böyük söz ustasının ingilis dilinə tərcümə edilən “Mədəin xərəbələri” qəsidəsi daha çox maraq doğurur. Xaqaninin poetik aləminin tədqiqatçılarından biri olan Cerom Klinton bu qəsidəni 1976-cı ildə orijinaldan bədii nəslərlə tərcümə etmişdir.

Xaqaninin əsərlərində böyük ürək ağrısı ilə təsvir edilən səhnələri C.Klinton tərcümələrində verə bilmiş, ingilis oxucularını müəyyən dərəcədə Xaqani kimi böyük bir dühanın yaradıcılığı ilə tanış etməyə müvəffəq

---

¹ Məmmədova M. Şah İsmayıl Xətəi ingilisdilli qaynaqlarda. Fil.elm. nam. dis. Avtoreferatı. Əlyazması hüququnda. Bakı, 2003, s.19.

olmuşdur.

Sonuncu yarımfəsil **“Orijinaldan edilən tərcümələrin tipoloji müqayisəsi”**nə həsr olunmuşdur. Qeyd etdiyimiz kimi, klassik Azərbaycan şairləri ilə bağlı Qərb alimləri öz dəyərli fikirlərini söyləməklə yanaşı yeri gəldikcə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində dərin iz qoymuş şairlərin poetik əsərlərini ingilis dilinə çevirmişlər. XIV yüzillikdə yaşayıb-yaradan, Türk düşüncə tarixində önəmli yer tutan Qazı Bürhanəddin Əhmədin şeirlərinin orijinaldan ingilis dilinə ilk tərcüməsi şərqsünas E.C.V.Gibbin adı ilə bağlıdır. Onun Qazı Bürhanəddin əbədi irsindən ingilis dilinə etdiyi nümunələrdən biri “Gətirdi” rədifli qəzəlidir. Qəzəlin tərcüməsində şərqsünas beytin məzmununu vermiş, qəzəlin formasını saxlamaqla onun ideya-estetik keyfiyyətini qorumuş, ən incə məqamlara da diqqət yetirmiş və ingilis oxucusu üçün tam aydınlıq yaratmaq üçün qeyddə Şərqə məxsus olan hər bir söz və ifadənin şərhini vermişdir. Gibb eyni zamanda Qazi Bürhanəddinin rübai və tuyuğlarından da ingilis dilinə tərcümələr etmişdir.

Bütövlükdə bütün türkdilli Şərq ədəbiyyatına, Şərq poeziyasına dərinləndirən bələd olan, bu dövr klassiklərinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərini tam aydınlığı ilə araşdıran E.C.V.Gibb İmadəddin Nəsimi ədəbi irsindən bir neçə nümunəni seçib ingilis dilinə tərcümə etmişdir. Alimin tərcümə üçün seçdiyi bu poetik parçalar şairin yaşantılarını, onun obrazlar aləmini əks edən, insanı duyğulandıran misralardır.

Bundan başqa, qeyd etdiyimiz kimi, həm hakim, həm də şair kimi fəaliyyət göstərən Şah İsmayıl Xətai ilə bağlı ingilis qaynaqlarında geniş məlumatlar verilmişdir. Lakin bu məlumatlarda Şah İsmayıl Xətai əsasən sərkərdə kimi xarakterizə edilir. Xətai ədəbi irsini geniş tədqiq edən, poetik nümunələrindən ingilis dilinə çevirən şərqsünas V.F.Minorskinin xidmətləri böyükdür. Alimin 1942-ci ildə Londanda nəşr olunan “The Poetry of Shah Ismail I” (I Şah İsmayılın poeziyası) adlı əsərində Xətəinin Azərbaycan dilində yazdığı 19 şeirinin ingilis dilinə nəslrlə tərcüməsi verilmişdir.

Minorski şeirin bütün formalarında öz qələmini sınayan Xətəinin əsasən dini xarakterli şeirlərini seçib tərcümə etmişdir.

Şah İsmayıl Xətai Əli aşıqıdır və o, Əlinin və Fatimənin nəslindən olması ilə fəxr edir, hətta Əlinin təcəlli edəcəyinə inanır. O, özünü Vəli Şah İsmayıl adlandırır və dünyaya Əlinin hökmü ilə gəldiyini deyir. Şərqsünas bunu belə xarakterizə edir: “Ali’s panegyric precedes that of Muhammad. Ali is given the usual Shi’a titles of Shah, “Shah-i mardan”, “Bahr-i haqiqat”, “the Sea of True Reality”. He is proclaimed God (Haqq), and those who refuse him this distinction are called unbelievers. Muhammad is only a Prophet, while Ali is a “Manifestation of God” (mazhar-i Haqq), “God’s

light” (nur-i ilahi).

Əlinin (ə.s.) mədhi Məhəmməddən (s.ə.v.) əvvəldir. Əliyə şüə titulu olan “şah”, “Şahi-mərdan”, “Bəhri-həqiqət” (“Həqiqət dəryası”) adı verilir. O, həqq elan edilmişdir və kim bunun bu cür tanınmağını inkar edirsə, kafirdir. Məhəmməd (s.ə.v.) ancaq bir Peyğəmbərdir. Əli (ə.s.) isə Allahın təzahürüdür, “Allahın nuru”dur. (nur-i ilahi). Bu fikir aşağıdakı beytidə daha qabarıq verilir:

“Ali dur”, “Ali dur”, “Ali dur” Ali
‘Aliyyun, Azimun, Shafi’un, Wali.’¹

“Ali is presented as a creator of Heaven and Earth” (Əli göyün və yerin yaradıcısı kimi təqdim olunur). (Sətri tərcümə)

Əlbəttə, Həzrət Əlinin (ə.s.) bir imam olaraq İslam dünyasında ən şərəfli yeri var. Amma onun həddən artıq mədh olunaraq “Həqq kimi” elan edilməsi, “Allahın (s.s) təzahürü ” kimi, “Allah kimi” tanınması kökündən yanlışdır və hətta deyərdik ki, Allaha şəriq qoşmaq kimi küfr sayıla biləcək bir ifadədir.

Minorski Xətəinin “Qopar” rədifli dünyəvi-dini-təsəvvüfi qəzəlini ingilis dilinə uğurla tərcümə etmişdir. Minorskinin bu tərcüməsinin orijinala eynilik təşkil etməsi onun hər şeydən öncə siyasi və dövlət xadimi olan şair Xətəinin iç dünyasına, müsəlman Şərq dini düşüncəsinə dərinlən bələd olması ilə əlaqədardır.

Dissertasiya işinin sonunda apardığımız araşdırmaların əsas elmi müddəaları aşağıdakı kimi yekunlaşdırılır:

– Klassik Azərbaycan poeziyasının Qərb ölkələrinə yol açması, əcnəbi ölkələrdə bu əsərlərin tədqiq edilməsi, tərcümə edilərək yayılması klassik Şərq poeziyasına olan böyük marağın göstəricisidir.

– Avropada ən çox əsərləri öyrənilən, tərcümə edilən, şeir zirvəsinin fəvqündə duran dahi şair Nizami Gəncəvidir. XVIII yüzillikdən etibarən əsərlərinin ingilis dilinə tərcümə edilməsi bu böyük şairin yaradıcılığına marağın artmasına zəmin yaratdı. Şairin bütün əsərləri ilə bağlı Q.Ausli, E.Q.Braun, P.Çelkovski, Ç.E.Uilson, A.C.Arberi, R.Levi və digər şərqşünaslar maraqlı və elmi fikirlər söyləməklə yanaşı əsərlərindən də ingilis dilinə çevirmişlər.

– XII yüzillikdə yaşayıb-yaradan əzəmətli şair Ə.Xaqaninin də ədəbi irsinin Avropada öyrənilməsinə geniş yer verilmiş, əsərlərinin XIX yüzillikdən başlayaraq tərcümə edilib Qərb ölkələrində yayılması göstərilmişdir. Şairlə bağlı Ç.Rionun kataloqlarında, E.Braun, R.Levi, V.Minorski,

---

¹ Minorsky V. The Poetry of Shah Ismail I. London, 1942, pp. 1025^a-1026^a.

C.A.Boyl, P.C.Çelkovskinin əsərlərində elmi məlumat verilməklə yanaşı, bu böyük ustad şairin “Mədəin xərəbələri” qəsidəsinin tərcüməsi təhlil edilmişdir.

– Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi yeri olan Fələki Şirvaninin sənətkarlığı, onun poetik irsi hələ XVII yüzillikdən etibarən Avropada maraq çevrəsində olmuşdur. Fransız tədqiqatçısı M.D’Erbelonun şairlə bağlı geniş məlumatı, onun şeirlərini yüksək qiymətləndirməsi şərqşünasın Fələki ədəbi irsinə bələd olmasını göstərir. Sonrakı çağlarda Fələki haqqında geniş elmi məlumatı ancaq hind tədqiqatçısı Hadi Həsənin tədqiqatından alırıq. O, şairin yüksək poetik biçimdə yazdığı şeirlərinin təhlilini və ingilis dilinə sətiri tərcüməsini oxucuya çatdırır.

–Tədqiqatda XIV yüzilliyini ən görkəmli simalarından sayılan böyük istedad sahibi, elmdə, siyasətdə və qazılıqda hədsiz bacarığı olduğu kimi şairlikdə də əvəzsiz olan Qazı Bürhanəddin Əhmədin ədəbi irsinin ingilis dilində tədqiqi Şərq dünyasının ən tanınmış şərqşünası E.C.V.Gibbin adı ilə bağlı təhlilə cəlb edilir. O, Qazı Bürhanəddinin dövrü ilə bağlı geniş məlumat verir, onu klassik Azərbaycan poeziyasının ən dəyərli nümunələrini yaradan “Qərbi Türklərin ilk tuyuğ yazan şairi” kimi səciyyələndirir.

– Gibb klassik Azərbaycan ədəbiyyatında dərin iz qoyan, təlatümlü bir ömür yaşayan İmadəddin Nəsimi ədəbi irsi ilə də bağlı geniş məlumat vermişdir. Hürufi şairi Nəsiminin o dövrdə heç bir şəxsə olmayan bir təbə, hədsiz çılğın təbiətə malik olduğunu, daim şeirlərində haqqı axtardığını, eyni zamanda həssas qəlbə sahib olduğunu qeyd edən Gibb şairin həm türkcə, həm farsca və həm də ərəbcə şeirlər yazdığını xatırladır.

– Qərb şərqşünaslığında haqqında çox bəhs edilən görkəmli şairlərdən biri Səvəfi dövlətinin banisi, Şah İsmayıl Xətai yaradıcılığına da yer verilmişdir. Xətainin ömür yolu, bir hökmdar kimi fəaliyyəti və ədəbi yaradıcılığı ilə bağlı daha çox məlumatı qərb şərqşünaslarından Con Malkolm, E.Braun, Rocer Seyvəri və görkəmli şərqşünas V.Minorskinin tədqiqatlarından alırıq.

– Tədqiqatda klassik Azərbaycan ədəbiyyatının ingilis dilinə tərcümə məsələləri də geniş yer tutur. Hər şeydən öncə Şərq və Qərb dünyası arasında yaranan elmi-mədəni əlaqələrin inkişafına və möhkəmlənməsinə xidmət edən uğurlu təşəbbüslər göz önünə çəkilir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və elmi müddəaları müəllifin aşağıdakı məqalə və tezislərində əksini tapmışdır:

1. Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasının ingilis şərqşünaslığında tədqiqi tarixindən // AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, “Ədəbiyyat məcmuəsi” jurnalı, 2012, XXIII cild, s.119-126.
2. Об Изучении Хагани в Западных исследованиях // Журнал “Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук”, Москва, 2013, № 12(59) Часть II, с.49-52.
3. Azərbaycan klassik şairlərinin poeziyasının ingilis dilinə tərcümələrinin ideya məzmun xüsusiyyətləri / Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. V Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı şəhəri, 05-07 may 2014-cü il . Bakı : Azərbaycan, s.479-482.
4. Klassik Azərbaycan şairlərinin orijinaldan ingilis dilinə tərcümələrinin tipoloji xüsusiyyətləri / Doktorantların və Gənc Tədqiqatçıların XIX Respublika Elmi konfransının materialları.I cild. Bakı şəhəri, 7-8 aprel. 2015 ci il. Bakı : 2015, s. 411-413.
5. Şah İsmayıl Xətai Qərb şərqşünaslarının tədqiqində //AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu,” Filologiya məsələləri” jurnalı, 2016, №2 , s. 366-371.
6. Xətai poeziyasının orijinaldan ingilis dilinə tərcümələrinin tipoloji xüsusiyyətləri // Azərbaycan Dillər Universiteti, Elmi xəbərlər, 2016, № 1, s. 221-224.
7. Nizami ədəbi irsinin Qərb şərqşünaslığında öyrənilməsi / Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri Respublika Elmi-praktiki Konfransın materialları. Bakı şəhəri, 5-6 may 2016-cı il. Bakı: 2016, s. 473-476.
8. Nizaminin “Leyli və Məcnun” poeması İtalyan alimi Alessio Bombaçinin tədqiqatında //AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, “Filologiya məsələləri” jurnalı, 2016, № 6, s. 282-288 .
9. Nizami ədəbi irsinin Qərb şərqşünaslığında tədqiqi // Azərbaycan Dillər Universiteti, “Dil və ədəbiyyat” jurnalı , 2016, №3, s.172-178.
- 10.E.C.V.Gibbin tədqiqatlarında Nəsimi yaradıcılığı //Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi. İncəsənət, Dil və ədəbiyyat İnstitutu. Axtarışlar. Cild 6, 2016, №3, s.74-79.
- 11.Qazi Bürhanəddin haqqında Qərb ədəbi-tənqidi fikirləri // Bakı Dövlət Universiteti, “ Dil və ədəbiyyat “ jurnalı , 2016, 3(99), s. 163-166.
- 12.Literary heritage of Khagani in sources written in English // Хабаршы. Филология гылымлары сериясы, 2016, №3 (57), с. 171-175.

**КЛАССИЧЕСКАЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ПОЭЗИЯ В АНГЛОЯЗЫЧНОЙ
ЛИТЕРАТУРНО-КУЛЬТУРНОЙ СРЕДЕ**

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа, предъявленная на защиту, посвящена исследованию классической Азербайджанской поэзии в англоязычных литературно-культурных источниках.

Исследование состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении диссертации рассматривается актуальность темы, цели и задачи, научная новизна, методологические основы, уровень изучения проблемы, теоретическая и практическая значимость, апробация, а также структура исследования.

Первая глава исследования называется «Специфика восприятия и переоценки классической Азербайджанской поэзии в Западном научно-литературном мышлении». В первой части этой главы изучаются проблемы национальной принадлежности классических Азербайджанских поэтов в англоязычных исследованиях. Вторая часть первой главы посвящена исследованию отражения литературной среды XII века и поэтов Хагани Ширвани и Фелеки Ширвани, живших и творивших в этом веке, в Западных литературных источниках.

Первая часть второй главы под названием «Литературная среда XIV-XV веков в исследованиях англоязычных ориенталистов-востоковедов» посвящена описанию и исследованию творчества Гази Бурханеддина и Имадеддина Насими в Западной литературной среде. Вторая часть этой главы называется «Период Сафавидов. Шах Исмаил Хатаи». В этой части были привлечены к исследованию произведения Западных исследователей и других востоковедов в области изучения жизни и политической деятельности Шах Исмаила Хатаи, занимавшего исключительное место в истории Азербайджанской общественно-литературной мысли, видного государственного деятеля, известного как талантливый поэт и полководец.

Третья глава исследования озаглавлена «Перевод классического Азербайджанского стиха на английский язык». В первой части этой главы были исследованы идейно-содержательные особенности английских переводов поэзии классических Азербайджанских поэтов. Последняя часть посвящена типологическому сравнению переводов Азербайджанской поэзии.

В «Заключении» подводятся итоги проведенных исследовательских работ. В этом разделе обобщены выводы, основные положения исследования и определены направления дальнейшего изучения темы .

Samira Arif qizi Mammadova
THE CLASSICAL AZERBAIJANI POETRY IN THE ENGLISH
LITERARY-CULTURAL ATMOSPHERE
SUMMARY

The present thesis investigates the classical Azerbaijani poetry in the English literary-cultural atmosphere.

The research work consists of an introduction, three chapters, a general conclusion and the list of the used literature.

The “Introduction” comprises the actuality of the theme, reveals the object and the subject of the topic, determines the aims of the work, formulates principal theoretical points, and defines its theoretical and practical significance. Research methods, approbation of the work and its structure are provided in the introduction as well.

The first chapter titled as “The specific characters of perceptions and evaluations in the western scientific-literary thought of the classical Azerbaijani poetry”. The first section of this chapter investigates the problems of national identity of the classical Azerbaijani poets in the investigations based on the English language. The second section of the first chapter investigates the literary atmosphere of XII century in the western literary sources and about Khagani Shirvani as well as about Feleki Shirvani who lived and worked during the very year.

The first section of the second chapter named “The literary atmosphere of XIV-XV centuries in the investigations of orientalists who based on the English language” deals with the study of the creativity of Kadi-al Burhaneddin’s and Imadeddin Nasimi’s in the western literary atmosphere. The second section of this chapter named “The periods of Safavids. And Shah Ismail Khatai” deals with the life and political activities of Shah Ismail Khatai who considered to be an outstanding statesman, a talented military leader and a poet, as well as who had an exceptional place in the history of social and artistic ideas of the western investigators and other orientalists.

The third chapter of the research work named as “The translation of classical Azerbaijani poems into the English language”. The first section of this chapter deals with the translations of the idea-content characters into the English language from the poetry of the Azerbaijani classical poets. The last section deals with the comparative typology of the translation from the native poetry.

The main results of the research are summerized in the conclusion.

Kağız formatı: 60/84 16/1
Sayı: 100

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ им.НИЗАМИ ГЯНДЖАВИ**

На правах рукописи

САМИРА АРИФ ГЫЗЫ МАМЕДОВА

**КЛАССИЧЕСКАЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ПОЭЗИЯ В
АНГЛОЯЗЫЧНОЙ ЛИТЕРАТУРНО-КУЛЬТУРНОЙ СРЕДЕ**

5716.01 – Азербайджанская литература

5718.01 – Мировая литература (английская литература)

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

БАКУ – 2018